

УДК 316.6:304.043.5

Соціальна психологія; психологія соціальної роботи

С. І. Позняк

к. психол. н., с. н. с. лабораторії психології політичної поведінки
молоді, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СЕМАНТИКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ У КОМУНІКАТИВНІЙ ПРАКТИЦІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті окреслено основні положення теоретичної моделі дослідження комунікативних практик як чинника громадянської самоідентифікації молоді та проаналізовано смислові і диспозиційні тенденції громадянської самоідентифікації, виявлені за результатами емпіричного дослідження комунікативних практик студентства.

Ключові слова: *комунікативна поведінка, комунікативна практика, соціальна взаємодія, громадянська самоідентифікація, студентська молодь.*

Постановка проблеми. Зростання культурної багатоманітності та взаємозалежності сучасних суспільств, ерозія соціокультурних основ традиційних ідей та інститутів, необхідність широкої демократичної участі у конструюванні соціальної реальності – це ті суспільні трансформації, які пояснюють актуальність трактування комунікації як первинного конституюючого соціального процесу, як фундаментальний спосіб пояснення психологічних, соціальних, культурних та економічних феноменів. Адже теорії комунікації історично та культурно закорінені, вони віддзеркалюють зміни у суспільстві і «мають практичне значення, включаючи його політичний аспект» [1, с. 126].

Р. Крейг називає таку модель комунікації конституюючою: вона описує те, як внутрішній та зовнішній світи, соціальні взаємозв'язки та засоби вираження формують один одного у процесі взаємодії, а також пояснює, хто і яким чином бере участь у соціальних процесах, які конструюють ідентичність членів суспільства, соціальний устрій та норми і правила комунікації. Це – метамодель, теоретичний метадискурс, який включений у діалог з практичним метадискурсом. Результатом такого діалогу є розвиток комунікації як соціальної практики [1; 2] – комунікативної практики, залучаючись до якої суб'єкт конструює не тільки оточуючу соціальну та політичну реальність, але й своє «я» як соціально-культурний, соціально-політичний конструкт.

Мета статті – окреслити базові положення теоретичної моделі дослідження комунікативної практики як чинника громадянської самоідентифікації молоді, а також представити та обговорити деякі семантичні аспекти громадянської самоідентифікації, визначені за результатами емпіричного дослідження комунікативних практик студентства.

Аналіз досліджень і публікацій. Комунікація – це «гра» з декількома учасниками, яка, як зазначає С. Московічі, є не безладною, непослідовною низкою дій, а, навпаки, має свою форму і певну структуру. У будь-якій розмові можна виявити мету та побачити, що результатом її є досягнута учасниками згода. Отже розмова є певним чином організованою. Услід за П. Банжем [3], С. Московічі підкреслює наявність координації, взаємодії, «взаємозалежності рішень», наближення інтересів та досягнення згоди, а отже співпраці, на що саме і спрямована комунікація [4].

Якщо спробувати побудувати *модель комунікативної практики* за С. Московічі, то це комунікативна дія, спрямована на спільне створення нової реальності за допомогою певної системи знаків, символів та смислів, якою володіють суб'єкти комунікації; системи законів і правил, які дозволяють

такий соціальний обмін (відповідність, взаємність, контрактуалізація, вплив тощо); знання та досвід застосування засобів і правил комунікації; спільні знання та спільні цілі суб'єктів комунікації.

Отже комунікативна практика ґрунтується на колективному досвіді і відображає три основні аспекти (ми розглядаємо їх як функції) комунікації: *діалогічний* (процес конструювання нових смислів, інтерпретації та створення нових норм життєдіяльності), *діяльнісний* (спільна діяльність учасників комунікації, у процесі якої узгоджуються погляди на соціальні явища та дії по відношенню до них) та *семіотичний* (об'єктивація соціального оточення за допомогою знаків та символів і трансформація смислів у соціальному просторі та часі) [5].

Р. Крейг, концептуалізуючи комунікативну практику в межах соціально-психологічної традиції дослідження комунікації, наголошує на функції впливу [1]. Комунікативна поведінка індивіда відображає його психологічні особливості та психологічний стан, що через інтеракцію з подібними психологічними проявами інших індивідів призводить до когнітивних, емоційних та поведінкових впливів комунікантів один на одного, що, в свою чергу, модифікуються у процесі соціальної взаємодії.

Результати аналізу концепцій соціальної взаємодії та соціального капіталу Дж. Кольмана, Дж. Нагапіт та С. Гошала, О. Н. Татарка [6; 7; 8] дозволяють визначити параметри комунікативних практик. Вони об'єднані у три групи: *ставленнєві* (довіра, взаємність, розуміння і прийняття норм та цілей співпраці, визнання зобов'язань, партнерства та відповідальності); *когнітивні* (спільні змісти та смисли, які вироблені та використовуються індивідами або групами в інтергруповій або інтрагруповій взаємодії); та *поведінкові* (настанови та готовність суб'єкта створювати зв'язки з іншими в межах певної соціальної структури).

У процесі комунікативної практики суб'єкт, який постійно взаємодіє з іншими в різних контекстах та ролях (громадянській зокрема), формує уявлення про себе, самооцінку, яка певною мірою є відображенням себе як «узагальненого іншого» [9]. Ця теза дає підстави розглядати комунікативні практики як чинник громадянської самоідентифікації суб'єктів комунікації.

Самоідентифікація – це усвідомлення себе як соціального актора, який діє у певній системі мотивів і цілей. У контексті даного дослідження, услід за Т. Соболь, пропонується зробити акцент на розумінні ідентифікації як одного з механізмів міжособистісного сприйняття, завдяки якому суб'єкт комунікації моделює смислове поле партнера по спілкуванню і, відповідно, вибудовує власні моделі поведінки [10].

Дослідження комунікативних практик як чинника громадянської самоідентифікації молоді стосується, насамперед, системи вірувань та поглядів громадян на свої взаємовідносини з політичною спільнотою та іншими громадянами, а також їх ставлень до держави, суспільства та інших громадян і власної політичної ефективності.

Отже основними показниками комунікативних практик, які актуалізують процес громадянської самоідентифікації молоді, можна вважати: політико-правову освіченість; знання та розуміння принципів і цінностей демократичної взаємодії та готовність до їх застосування в різних сферах суспільного життя – політичній, правовій, соціальній, культурній та економічній; лояльність до політичної спільноти та патріотизм; правосвідомість і відповідальність; толерантність; громадянську чесноту; політичну і громадянську активність [11].

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати аналізу концептуальних підходів до трактування комунікативних практик, проблем громадянської ідентифікації та самоідентифікації, досліджень соціальної

взаємодії, які детальніше обговорювалися у наших попередніх публікаціях [11; 12], дозволили визначити параметри комунікативних практик як чинника громадянської самоідентифікації, на основі яких здійснювалось емпіричне дослідження комунікативної поведінки студентської молоді. Такими параметрами є: довіра (міжособистісна, довіра до соціальних та політичних інститутів); взаємність зобов'язань та очікувань; толерантність та взаємоповага, рівність; ідентичність (соціальна, у тому числі громадянська, етнічна); лояльність до групи (у тому числі політичної спільноти) та патріотизм; громадянська чеснота; визнання існуючих правил взаємодії (у тому числі політкоректність, табу) та готовність до забезпечення легітимності суспільних норм; правосвідомість та відповідальність; політична ефективність і інтерес; налаштованість на громадянську залученість (участь у громадських, релігійних, професійних організаціях, волонтерська, добродійна діяльність); налаштованість на досягнення порозуміння.

Емпіричне дослідження семантичних та диспозиційних тенденцій громадянської самоідентифікації у комунікативній практиці студентства, у якому брали участь 222 респонденти з різних регіонів країни, здійснювалось у два етапи. *На першому етапі* було проведено глибинне інтерв'ю для операціоналізації теоретичної моделі дослідження. Метою *другого етапу* було дослідження семантичної структури комунікативних практик студентства. Для його реалізації було застосовано метод семантичного диференціалу та метод незакінчених речень, і здійснювався він за спеціально розробленим опитувальником. З деталями методики та результатами опрацювання даних першого етапу та психосемантичної частини другого етапу дослідження можна познайомитись у попередній публікації [12]. Тут ми лише стисло окреслимо зроблені висновки і детальніше обговоримо проєктивну частину дослідження та її результати.

Дані аналізу відповідей досліджуваних у ході інтерв'ю дозволили не тільки зібрати матеріал для підготовки психосемантичного дослідження, а й зробити деякі висновки щодо особливостей комунікативних практик, які впливають на громадянську самоідентифікацію студентства. Так було встановлено, що комунікативним стратегіям соціальної взаємодії студентської молоді властиві лібералізм і толерантність до інших думок; неприйняття радикалізму, та уникання тем релігії. Виявлено тенденції до артикуляції тем громадянської та національної ідентичності, акцентування регіональної або локальної ідентичності, протиставлення комунікативних практик, характерних для Заходу, українським. Сенсами комунікації з однолітками, сусідами, представниками інших поколінь є спільність інтересів, рівність, у тому числі гендерна; комунікації в сім'ї – підпорядкування встановленим (спільним) нормам та правилам; комунікації з владою – очікування верховенства права і забезпечення прав людини.

За результатами інтерв'ю було запропоновано типологію комунікативних практик як чинника громадянської самоідентифікації молоді, яка включає чотири типи практик: *партICIPативні*, *деліберативні*, практики *уникнення* та практики *відсторонення*. Основними критеріями, які покладено в основу типологізації комунікативних практик є ступінь залучення; рівень довіри, взаємності; ступінь прийняття правил взаємодії та відповідальність; можливості для досягнення згоди; глибина ідентифікації та взаєморозуміння; валентність ідентичності.

Висновки інтерпретації даних психосемантичного дослідження комунікативної поведінки студентства засвідчили, що найбільш артикульованими в комунікативних практиках є смисли довіри, відповідальності і національної приналежності [12]. Результати аналізу одномірного розподілу даних актуалізували запропоновану за результатами

глибинного інтерв'ю типологію комунікативних практик, а також дозволили виявити диференціацію у їх застосуванні, яка визначається рівнем довіри між комунікантами та ступенем залученості у взаємодію. У комунікації з владою молодь частіше вдається до практик відсторонення, у взаємодії з найближчим оточенням частіше використовує партиципативні практики, а деліберативні практики реалізуються переважно у взаємодії в площині «громадянин – суспільство»; практики уникання реалізуються в різних сферах взаємодії і частіше за все виявляються як «табу» або «тактики політкоректності».

Результати ранжування респондентами форм взаємодії, в яких найчастіше реалізується їхня громадянська самоідентифікація, акцентували роль однолітків, батьків, викладачів та людей, старших за віком і статусом (див. таблицю). За відповідями респондентів найчастіше їхня громадянська і національна самоідентифікація виявляється у дискусіях з однолітками, під час обговорень з батьками та дискусій з викладачами. Найменш продуктивними формами взаємодії з точки зору громадянської самоідентифікації студентство визнало участь у акціях протесту, участь у традиційних громадянських та національних діях і участь у політичних об'єднаннях.

Таблиця

Результати ранжування форм взаємодії, в яких найчастіше виявляється громадянська і національна самоідентифікація студентства

№	Форми взаємодії	Частота	% відповідей
1.	дискусії з однолітками	166	76,5
2.	обговорення з батьками	147	67,7
3.	дискусії з викладачами	80	36,9
4.	підтримка громадянських ініціатив (підписання петицій, написання звернень, листів)	62	28,6
5.	розміщення постів у соцмережах	54	24,9

6.	участь у студентських проектах	51	23,5
7.	приєднання до груп у соцмережах	50	23,0
8.	фахові дискусії, конференції, семінари	49	22,6
9.	розміщення коментарів у соцмережах	40	18,4
10.	участь у громадських організаціях	35	16,1
11.	участь у акціях підтримки	35	16,1
12.	участь у акціях протесту	17	7,8
13.	участь у традиційних громадянських та національних діях	16	7,4
14.	участь у політичних об'єднаннях	7	3,2
15.	інші	1	0,5

Представлені вище висновки аналізу емпіричних даних знаходять підтвердження і уточнення в результатах проективної частини емпіричного дослідження, проведеного із застосуванням методу незакінчених речень.

Аналіз конструктів, які вибудовували респонденти для завершення речень, здійснювався за такими параметрами: емоційна забарвленість (позитивна-негативна), стиль (розгорнутий-лаконічний), визначеність позиції (однозначність-амбівалентність), спрямування (власні інтереси – суспільне благо), зорієнтованість (на «Я» – на «МИ»), навантаженість конструктів (оцінність-смісл), модальність (дескриптивні-прескриптивні).

Формулювання, використані учасниками дослідження для закінчення речення «Мене з членами національної спільноти об'єднує...» мають позитивну емоційну забарвленість, відзначаються відносною розгорнутістю висловлювань, визначеністю позиції, спрямуванням на спільне благо та високою оцінністю. Висловлювання зорієнтовані на «ми» і є як дескриптивними, так і прескриптивними. Типовими відповідями були такі: спільна культура/громадянство/країна/держава/історія; спільні погляди та переконання; спільна мета та її досягнення на благо держави; бажання жити в незалежній країні з достойними людьми та владою; прагнення спільного

майбутнього; спільні проблеми; спільні теми для обговорення та інтереси; любов до України/ держави/батьківщини.

Конструкти, запропоновані респондентами для продовження речення «Основним правилом соціальної комунікації є...» мають позитивне емоційне забарвлення, характеризуються лаконічністю формулювань, визначеністю позиції, спрямуванням на спільне благо, орієнтацією на «ми» та прескриптивністю. Серед відповідей були, наприклад, такі: толерантне ставлення до думки партнера, вміння слухати/дослухатися до інших, взаємоповага, взаєморозуміння, бажання взаємодіяти.

Вербальні конструкти, вживані респондентами для закінчення речення «моїми обов'язками як члена національної спільноти є...» у переважній більшості мають позитивне емоційне забарвлення, лаконічні, передають визначену позицію, здебільшого спрямовані на спільне благо, орієнтовані на «ми» та є прескриптивними. Ось деякі приклади закінчення речень: дотримання правил і норм; дотримання законів; сплата податків; сприяти розвитку держави та спільноти; відстоювання спільних та національних інтересів; участь у громадянському житті; робити справи на благо національної спільноти. На тлі загального масиву даних відповіді респондентів західного регіону здебільшого відзначалася орієнтацією на «я» і власні інтереси, як, наприклад: відстоювати свої права; відстоювати інтереси своєї родини; відстоювати рівність. Зустрічались відповіді негативного характеру, як-то «не маю жодних обов'язків», однак їх кількість незначна.

Конструкти, запропоновані досліджуваними у продовження речення «Мій досвід громадянського залучення...», емоційно нейтральні, лаконічні, відзначаються невираженістю позиції та спрямування, дескриптивні. Найтиповішою відповіддю для студентів усіх регіонів була: відсутній або поки що ніякого. Зустрічались також конструкти: громадянські акції, ініціатива

«Життю зелене світло», акція «Від серця до серця», покращення міста, студентські проекти, благодійність; вибори, волонтерські організації і заходи. Студенти західного регіону відзначили участь у акціях протесту у 2013 р.

Формулювання, які респонденти використали для закінчення речення «Найактуальнішими темами мого спілкування є...» є емоційно нейтральними, лаконічними, зорієнтованими на «я», дескриптивними. Серед найчастіше вживаних є такі: особисті проблеми та стосунки, родина; хобі та інтереси; навчання та освіта; політика і її світовий досвід; політичні новини; природа людської психіки; взаємодія між людьми; психологія; мистецтво, спорт.

Підсумовуючи результати даного етапу дослідження, зазначимо, що аналіз вербальних конструктів, застосованих респондентами для завершення речень актуалізував смисли довіри, взаємності, взаємної відповідальності, громадянської чесноти, лояльності та патріотизму, толерантності, рівності та взаєморозуміння, правосвідомості та законслухняності, прав та свобод громадянина, громадянської активності, політичного інтересу (конструкти: спільна культура/громадянство/країна/ держава/ історія/ мета/ майбутнє/інтереси, спільні погляди/переконання/ проблеми, благо держави/ спільноти, достойні громадяни та влада, любов до держави/батьківщини і т. і.).

Відповіді респондентів в цілому також продемонстрували спільність семантичного поля комунікації, в якому реалізується їх громадянська та національна самоідентифікації (цікаво, що найчастіше вживаними вербальними одиницями у формулюваннях досліджуваних були «спільний, -на, -ий» та «взаємо-»), а також позитивне емоційне ставлення до декларованих смислів національної ідентичності, обов'язків членів національної спільноти та правил соціальної комунікації. Вони також дали змогу скласти уявлення про ступінь включеності учасників дослідження у соціальну комунікацію. різного рівня. Якщо на міжособистісному рівні вона насичена взаємодією як

стосовно спільних інтересів та проблем, так і політичних подій (останнє є другим за частотою згадування респондентами всіх регіонів, окрім західного, де політичні питання не фігурували взагалі), то на більш віддаленому рівні – рівні громади вона або відсутня взагалі (найчастіша відповідь) або епізодична. Це є може бути ще одним свідченням того, що реакції учасників дослідження на перші три стимули мають здебільшого прескриптивний характер (так має бути) і не є результатом їх переживання в реальній ситуації взаємодії.

Висновки. Підбиваючи підсумки емпіричного дослідження комунікативних практик студентської молоді, окреслимо проблемні зони комунікативних практик студентства, які визначають семантику їх громадянської самоідентифікації. Це перш за все розрив між ступенем актуалізації (як когнітивної та і емоційної) сенсів довіри, взаємності та національної ідентичності, а також смислів взаєморозуміння, взаємоповаги та правосвідомості і практично відсутнім досвідом їх переживання через практику залучення ширшого, ніж найближче оточення рівня, зокрема рівня громадянського залучення. Те спостереження, що актуалізація зазначених смислів має емоційне навантаження, може бути свідченням не тільки бажання досліджуваних відповідати соціально бажаним моделям комунікативного мислення та поведінки, а й їх потреби у ідентифікації більш широкого радіусу, ніж безпосереднє соціальне оточення для відчуття більшого безпеки та захищеності. Неможливість задовольнити таку потребу має негативні наслідки для інтеграції громадянської ідентичності молоді і робить її більш уразливою до маніпулювань окремих соціально-політичних сил з метою реалізації їх вузьких інтересів. Нейтралізації емпірично виявлених проблемних зон можуть сприяти трансформації комунікативних практик. Можливості та шляхи таких трансформацій в умовах сучасного інформаційного суспільства є предметом окремого дослідження.

Література:

1. Craig, R. T. Communication Theory as a Field / R. T. Craig // *Communication Theory*, 1999. – 9 (2). – P. 119-161.
2. Deetz, S. A. Future of the discipline: The challenges, the research, and the social contribution / S. A. Deetz // S. A. Deetz (Ed.) *Communication Yearbook 17*. – Thousand Oaks, CA: Sage, pp. 565-600.
3. Bange, P. Analyse conversationnelle et theorie de l'action / Pierre Bange // Paris: Hatier/Didier, 1992. – 223 p.
4. Социальная психология. 7-е изд. / Под ред. С. Московичи // СПб. : Питер, 2007. – 292 с.
5. Зотов В. В. Коммуникативные практики как теоретический конструкт изучения общества / В. В. Зотов, В. А. Лысенко // *Теория и практика общественного развития*, 2010. – № 3. – С. 53–55.
6. Coleman, J. S. Foundations of social theory / James S. Coleman. – Cambridge, AM : Harvard University Press, 1990. – 1024 p.
7. Nahapiet, J. Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage / Janine Nahapiet, Sumantra Ghoshal // *The Academy of Management Review*. – 1998. – 23 (2) – P. 242–266.
8. Татарко А. Н. Индивидуальные ценности и социально-психологический капитал: кросс-культурный анализ / А. Н. Татарко // *Психология. Журнал Высшей школы психологи*. – 2012, Т. 9, № 1. – С. 71–88.
9. Матьяш О. И. Что такое коммуникация и нужно ли нам коммуникативное образование / О. И. Матьяш // *Сборник научных трудов "Теория коммуникации & прикладная коммуникация"*. Вестник Российской коммуникативной ассоциации / Под общей редакцией И.Н. Розиной. – Ростов н/Д: ИУБиП, 2004. – Вып. 2. – С. 103-122.

- 10.Соболь Т. В. Соціальна дія та соціальна взаємодія – засади порівнюваності понять. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ: Київський університет, 1958. – № 91-93, 2009, 41-44.
- 11.Позняк С. І. Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова : методичні рекомендації / С. І. Позняк // Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 136 с.
- 12.Позняк С. І. Комунікативні практики та стратегії соціальної взаємодії в контексті громадянської та національної самоідентифікації студентської молоді / С. І. Позняк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки», 2017. – Вип. 6. – С.174 - 179.

Позняк С. И. Некоторые аспекты семантики гражданской самоидентификации в коммуникативной практике студенческой молодежи

В статье очерчены основные положения теоретической модели исследования коммуникативных практик как фактора гражданской самоидентификации молодежи и проанализировано смысловые и диспозиционные тенденции гражданской самоидентификации, выявленные по результатам эмпирического исследования коммуникативных практик студенчества.

Ключевые слова: коммуникативное поведение, коммуникативная практика, социальное взаимодействие, гражданская самоидентификация, студенческая молодежь.

Poznyak S. I. Aspects of the semantics of civic self-identification in the student communication practice

The article outlines the main provisions of the theoretical framework for investigating communication practices as a factor of student civic self-identification, and presents the analysis of the semantic and dispositional tendencies of civic self-identification revealed through the finding of the empirical study of the student communication practices.

Key words: *communication behavior, communication practice, social interaction, civic self-identification, student youth.*